IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 23. Issue 02. Sentabr, 2026

FE'L KATEGORIYALARI

Qalandarova Shahnoza Zulqaynar qizi
DTPI filologiya fakulteti talabasi
Abdusalimova Bahora Nazimovna
DTPI filologiya fakulteti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23074603

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi fe’l so‘z turkumining grammatik xususiyatlari hamda fe’lga xos grammatik kategoriyalar haqida fikr yuritiladi. Fe’l shaxs va predmetning harakati, holati yoki jarayonini ifodalovchi mustaqil so‘z turkumi sifatida o‘zbek tilining grammatik tizimida muhim o‘rin egallaydi. Fe’l boshqa so‘z turkumlaridan o‘zining grammatik shakllarga boyligi bilan ajralib turadi. Maqolada fe’lning nisbat, bo‘lishli-bo‘lishsizlik, mayl, zamon va shaxs-son kategoriyalari izchil tahlil qilinadi. Har bir kategoriya o‘ziga xos grammatik ma’noga ega bo‘lib, fe’l anglatgan harakatning bajaruvchisi, bajarilish vaqti, voqelikka munosabati hamda harakat ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatni ifodalashga xizmat qiladi. Shuningdek, grammatik kategoriyalarning o‘zaro bog‘liqligi misollar asosida yoritiladi. Maqolaning asosiy maqsadi fe’l kategoriyalarining o‘zbek tilidagi o‘rni va ahamiyatini tushunarli hamda ilmiy asosda ochib berishdan iborat.

Kalit so‘zlar: fe’l, grammatik kategoriya, nisbat, bo‘lishli fe’l, bo‘lishsiz fe’l, mayl, zamon, shaxs-son, grammatik shakl, harakat, holat.

Kirish

Tilning grammatik qurilishida so‘z turkumlari muhim ahamiyatga ega. Har bir so‘z turkumi o‘ziga xos grammatik xususiyatlari, shakllari va ma’no imkoniyatlari bilan boshqa turkumlardan farqlanadi. Ana shunday so‘z turkumlaridan biri fe’l bo‘lib, u o‘zbek tilida eng faol va grammatik jihatdan murakkab turkumlardan hisoblanadi. Fe’l yordamida shaxs yoki predmetning harakati, holati, jarayoni va faoliyati ifodalanadi. Masalan, o‘qimoq, yozmoq, ishlamoq, kelmoq, ketmoq, uxlamoq, o‘ylamoq kabi fe’llar turli harakat va holatlarni anglatadi. Fe’lning asosiy xususiyatlaridan biri uning ko‘plab grammatik shakllarga ega ekanligidir. Birgina fe’l o‘zagi turli qo‘shimchalar yordamida har xil grammatik ma’nolarni ifodalashi mumkin. Masalan, kel- fe’lidan keldi, keladi, kelmoqda, kelaman, kelmadi, kelmang, kelsa, kelishdi, keltirdi kabi shakllar hosil qilinadi. Bu shakllarning barchasida asosiy kel- ma’nosi saqlanadi, biroq ularga turli grammatik ma’nolar qo‘shiladi.Hozirgi o‘zbek adabiy tilida fe’lga xos asosiy grammatik kategoriyalar sifatida nisbat, bo‘lishli-bo‘lishsizlik, mayl, zamon va shaxs-son kategoriyalari ko‘rsatiladi. Ushbu kategoriyalar fe’lning grammatik tizimini shakllantiradi va uning gapdagi ma’nosini aniqlashtiradi.Fe’l kategoriyalarini o‘rganish o‘zbek tilining morfologik tuzilishini tushunishda katta ahamiyatga ega. Chunki fe’l kategoriyalari orqali harakatning kim tomonidan bajarilgani, qachon amalga oshgani, bajarilgan yoki bajarilmagani, bajaruvchining harakatga munosabati hamda harakat ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabat aniqlanadi. Fe’l haqida umumiy ma’lumot :Fe’l mustaqil so‘z turkumi bo‘lib, shaxs yoki predmetning harakati va holatini bildiradi. Fe’llar odatda nima qildi? Nima qilyapti? Nima qiladi?

Nima qilmoqchi? Kabi so‘roqlarga javob bo‘ladi. Masalan:Talaba kitob o‘qidi, yozmoqchi, yechmoqda yoki boradi . Ushbu gaplardagi o‘qidi, yechmoqda, boradi, yozmoqchi so‘zlari fe’l hisoblanadi. Fe’l gapda ko‘pincha kesim vazifasida keladi. Shu sababli fe’lning grammatik kategoriyalari gapning mazmunini shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Fe’lning grammatik kategoriyalari sintetik yoki analitik shakllar orqali ifodalanishi mumkin.Fe’lning grammatik shakllari oddiygina qo‘shimcha qo‘shishdan iborat emas. Har bir shakl ma’lum grammatik ma’noni ifodalaydi. Masalan, yozdi fe’lida -di qo‘shimchasi harakatning o‘tgan zamonda sodir bo‘lganini bildiradi. Yozmadi shaklida esa -ma- qo‘shimchasi harakatning inkor ma’nosini ifodalaydi.Shu jihatdan fe’l kategoriyalari fe’lning grammatik mazmunini shakllantiruvchi muhim vosita hisoblanadi.

1. Nisbat kategoriyasi

Fe’lning nisbat kategoriyasi harakatning bajaruvchisi va harakatning boshqa ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Nisbat shakllari fe’lning lug‘aviy ma’nosini butunlay o‘zgartirmaydi, balki unga qo‘shimcha grammatik ma’no beradi.O‘zbek tilida nisbatning bir necha shakllari mavjud. Ular bosh nisbat, o‘zlik nisbat, majhul nisbat, orttirma nisbat va birgalik nisbat kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi.O‘zlik nisbat:O‘zlik nisbatda harakat bajaruvchining o‘ziga qaratilgan bo‘ladi.Masalan:Bola yuvindi.Bu misollarda yuvindi, tarandi, kiyindi fe’llaridagi harakatlar bajaruvchining o‘zida amalga oshmoqda.Majhul nisbat:Majhul nisbatda harakatning bajaruvchisi noma’lum yoki gapda ko‘rsatilmagan bo‘ladi. Bunda diqqat harakatning o‘ziga yoki uning obyektiga qaratiladi. Masalan:Kitob yozildi. Harakatni kim bajargani ma'lum emas. Orttirma nisbat:Orttirma nisbat bir shaxsning boshqa shaxsga harakatni bajartirishini bildiradi.Masalan:O‘qituvchi talabaga matnni o‘qitdi.Birgalik nisbat harakatning ikki yoki undan ortiq shaxs tomonidan birgalikda bajarilishini bildiradi.Masalan:Do‘stlaar ko‘rishdilar.Demak, nisbat kategoriyasi harakatning bajaruvchisi va boshqa ishtirokchilar o‘rtasidagi munosabatni aniq ko‘rsatib beradi.

2. Bo‘lishli va bo‘lishsizlik kategoriyasi.

Fe’lning bo‘lishli-bo‘lishsizlik kategoriyasi harakatning bajarilgan yoki bajarilmaganligini ifodalashga xizmat qiladi.Bo‘lishli fe’l harakatning mavjudligini, amalga oshganini yoki amalga oshayotganini bildiradi.Masalan:Men kitob o‘qidim.Bo‘lishsiz fe’l esa harakatning bajarilmaganligini bildiradi. O‘zbek tilida bo‘lishsizlik ko‘pincha -ma affiksi yordamida hosil qilinadi.Masalan:Men kitob o‘qimadim.Bo‘lishli va bo‘lishsiz shakllarni taqqoslash orqali ularning ma’no farqini aniq ko‘rish mumkin. Bo‘lishsizlik boshqa grammatik kategoriyalar bilan ham birikadi:Kelmadim — bo‘lishsizlik + o‘tgan zamon + I shaxs birlik;

3. Mayl kategoriyasi

Mayl kategoriyasi harakatning voqelikka munosabatini hamda so‘zlovchining ushbu harakatga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi grammatik kategoriya hisoblanadi. Mayl zamon va shaxs-son kategoriyalari bilan chambarchas bog‘liq.O‘zbek tilida maylning asosiy shakllari sifatida xabar (ijro) mayli, buyruq-istak mayli, shart mayli va maqsad mayli ko‘rsatiladi. Xabar mayli:Xabar mayli harakatning real voqelikda bajarilishi yoki bajarilishini bildiradi. U uchala zamon bilan bog‘lanadi.Masalan:Men kecha kutubxonaga bordim.Buyruq-istak mayli buyruq, iltimos, istak, undash kabi ma’nolarni ifodalaydi.Masalan:Kitobni o‘qi. Shart mayli :Shart mayli bir harakatning bajarilishi boshqa bir harakat yoki hodisaning bajarilishiga bog‘liqligini bildiradi. Uning asosiy ko‘rsatkichi -sa affiksidir.Masalan:Vaqtim bo‘lsa, kutubxonaga boraman.Maqsad

mayli:Maqsad mayli harakatni bajarish niyati yoki maqsadini ifodalaydi.Masalan:Men universitetga o‘qishga kirmoqchiman.Mayl kategoriyasi orqali so‘zlovchining harakatga munosabati, harakatning real yoki shartli ekanligi hamda buyruq-istak mazmuni ifodalanadi.

4. Zamon kategoriyasi

Zamon kategoriyasi fe’l orqali ifodalangan harakatning nutq paytiga nisbatan qachon sodir bo‘lganini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida zamonning o‘tgan, hozirgi va kelasi shakllari mavjud.O‘tgan zamon. O‘tgan zamon harakatning nutq paytidan oldin sodir bo‘lganini bildiradi.Masalan:Men kecha maqola yozdim.Bu gaplarda harakat nutq paytidan avval amalga oshgan.Hozirgi zamon.Hozirgi zamon harakatning nutq paytida sodir bo‘layotganini yoki ma’lum vaqt davomida amalga oshayotganini bildiradi.Masalan:Men kitob o‘qiyapman.Hozirgi zamon shakllari harakatning davomiyligini ham ifodalashi mumkin.Kelasi zamon.Kelasi zamon nutq paytidan keyin amalga oshadigan harakatni bildiradi.Masalan:Men ertaga kutubxonaga boraman.Zamon shakllarining aniq ma’nosi ko‘pincha gapning umumiy mazmuni va kontekst orqali belgilanadi.

5. Shaxs-son kategoriyasi

Shaxs-son kategoriyasi harakatning kim tomonidan bajarilayotganini va bajaruvchi bir yoki bir nechta shaxs ekanligini bildiradi. Fe’l uch shaxs va ikki son — birlik va ko‘plik asosida tuslanadi. I shaxs. I shaxs harakatni so‘zlovchining o‘zi bajarayotganini bildiradi:Men bordim.II shaxs. II shaxs harakatning tinglovchi tomonidan bajarilishini bildiradi:Sen bording.III shaxs.III shaxs so‘zlovchi va tinglovchidan boshqa shaxs yoki predmetni bildiradi:U bordi. Shaxs-son shakllari ba’zan shaxs olmoshisiz ham ma’noni anglatadi. Masalan, bordim shaklining o‘zi harakatni I shaxs birlik bajarganini ko‘rsatadi. Shaxs-son ko‘rsatkichlari fe’lning kesimlik xususiyatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.Fe’l kategoriyalarini bir-biridan alohida o‘rganish mumkin bo‘lsa-da, nutqda ular ko‘pincha birgalikda qo‘llanadi. Bitta fe’l shakli tarkibida bir nechta grammatik ma’no ifodalanishi mumkin.Fe’l kategoriyalari nutqda fikrni aniq, izchil va tushunarli ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, zamon kategoriyasi voqealarning vaqt jihatdan ketma-ketligini ko‘rsatishda, mayl kategoriyasi esa so‘zlovchining harakatga munosabatini ifodalashda muhimdir.Masalan:Talaba maqola yozdi.Bu gapda harakatning o‘tgan zamonda bajarilgani bildirilgan.Shunday qilib, fe’l kategoriyalari fikrning vaqt, shart, istak, buyruq va bajaruvchi bilan bog‘liq nozik ma’nolarini ifodalashga xizmat qiladi.

Fe’l kategoriyalarini o‘rganish o‘zbek tili morfologiyasini o‘zlashtirishning muhim qismidir. Talaba fe’lning grammatik kategoriyalarini yaxshi bilsa, fe’l shakllarini to‘g‘ri tahlil qila oladi, gapdagi kesimning grammatik ma’nosini aniqlaydi va nutqda kerakli shakldan to‘g‘ri foydalanadi.Fe’l kategoriyalari badiiy matnda ham katta uslubiy imkoniyatlarga ega. Yozuvchi yoki shoir zamon shakllarini almashtirish orqali voqealar tasvirining dinamikasini o‘zgartirishi, buyruq-istak shakllari orqali qahramonlarning munosabatini ko‘rsatishi, shart shakllari orqali taxminiy yoki shartli vaziyatlarni tasvirlashi mumkin. Fe’l kategoriyalarining badiiy matndagi ifoda imkoniyatlari alohida tadqiqotlarda ham qayd etilgan.Fe’l kategoriyalarini to‘g‘ri qo‘llash yozma va og‘zaki nutqning grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lishini ta’minlaydi. Shu sababli ona tili ta’limida fe’l kategoriyalarini nazariy tushuntirish bilan bir qatorda, ularni amaliy misollar asosida o‘rgatish ham muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, fe’l o‘zbek tilining grammatik tizimida alohida o‘rin tutuvchi, grammatik shakllarga nihoyatda boy so‘z turkumidir. Fe’l orqali nafaqat harakat va holat, balki harakatning bajaruvchisi, bajarilish vaqti, voqelikka munosabati hamda bajarilish usuli kabi

ko‘plab grammatik ma’nolar ifodalanadi.Fe’lning asosiy grammatik kategoriyalari — nisbat, bo‘lishli-bo‘lishsizlik, mayl, zamon va shaxs-son — uning grammatik imkoniyatlarini belgilaydi. Nisbat harakatning bajaruvchisi va ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatni, bo‘lishli-bo‘lishsizlik harakatning mavjud yoki mavjud emasligini, mayl so‘zlovchining harakatga munosabatini, zamon harakatning vaqtini, shaxs-son esa harakatning bajaruvchisi va sonini ifodalaydi.Mazkur kategoriyalar bir-biridan mustaqil emas, balki o‘zaro bog‘liq holda faoliyat ko‘rsatadi. Bitta fe’l shaklida bir necha grammatik ma’no birlashishi mumkin. Masalan, kelmadim fe’li bo‘lishsizlik, o‘tgan zamon va I shaxs birlik ma’nolarini bir vaqtning o‘zida ifodalaydi.Demak, fe’l kategoriyalarini chuqur o‘rganish o‘zbek tilining morfologik qurilishini anglash, grammatik shakllarni to‘g‘ri tahlil qilish va nutqda ulardan o‘rinli foydalanish uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Fe’l kategoriyalari tilning mazmuniy va grammatik imkoniyatlarini kengaytirib, fikrni aniq, izchil va ta’sirchan ifodalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jamolxonov, H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005. — 320 b.
2. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B. Va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.
3. Hojiyev, A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari. — Toshkent: Fan, 2010.
4. Yigitaliyeva, Sh. I., Hamraliyeva, Sh. K. “Fe’l so‘z turkumida mayl kategoriyasining o‘ziga xos xususiyatlari.” International Conference on Multidisciplinary Science
5. Sh. Rahimov, B. Umrqulov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili .-Toshkent .Moliya nashriyoti, 2003.-263 b.